

HUKUK ÜZERİNE MAKALELER

RIZA TEVFİK BÖLÜKBAŞI

VakıfBank Kültür Yayınları: 0310
İnsan ve Toplum: 028

HUKUK ÜZERİNE MAKALELER
RIZA TEVFİK BÖLÜKBAŞI

Hazırlayanlar
Yasin Yılmaz
Mehmet Kiremitçi

Yayın Danışmanı
Ekrem Demirli

Proje Editörü
Ömer Uzunağaç

Sayfa Uygulama
Büşra Arbay

Kapak Görseli
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Ali Adem Yörük

Son Okuma
Abdullah Uçman

VakıfBank Kültür Yayınları
İnkılap Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdenez Caddesi
No:7/A1 – Kat 13,
Ümraniye 34768 İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2024

ISBN 978-625-6647-36-7

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kültür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı
Turkuvaz Haberleşme ve Yay. A. Ş.
Güzeltepe Mahallesi Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi B Blok No: 29/1/1
Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Temmuz 2024

HUKUK ÜZERİNE MAKALELER

RIZA TEVFİK BÖLÜKBAŞI

HAZIRLAYANLAR
YASİN YILMAZ
MEHMET KİREMİTÇİ

RIZA TEVFİK BÖLÜKBAŞI

1869 yılında babasının kaymakamlık yaptığı Edirne'ye bağlı Cisir-i Mustafa Paşa'da doğdu. Üsküdar-Bağlarbaşı'ndaki Sion Mektebi ile Davutpaşa Rüştiyesi'nden sonra girdiği Galatasaray Sultanisi ile Mekteb-i Mülkiye'deki öğrenimini tamamlamadan ayrılmak zorunda kaldı. Çeşitli olaylarla geçen tahsil hayatının sonunda ancak otuz yaşlarında Mekteb-i Tıbbiye'den mezun oldu. Karantina İdaresi'nde çalışırken İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girdi (1906). II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Edirne mebusu seçildi (1908). 1918'de Maarif Nâzırı, 1919'da Şûrâ-yı Devlet Reisi oldu; bu arada Dârülfünûn'da felsefe ve estetik dersleri verdi. 1920'de, Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyette yer aldı. Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanması üzerine, Kasım 1922'de bazı arkadaşlarıyla memleketi terk etti; daha sonra 150'liklere dahil edildi. Emir Abdullah'ın daveti üzerine Ürdün'e gitti; orada on yıldan fazla Sıhhiye ve Âsâr-ı Atîka Müzesi müdürlüğü yaptı. 150'likleri affeden kanunun yürürlüğe girmesinden beş yıl kadar sonra, 1943'te İstanbul'a döndü. 29 Aralık 1949'da vefat etti; Zincirlikuyu'da Asrî Mezarlık'a defnedildi. Gazete ve dergi sayfalarında kalan edebî, felsefî ve siyasi muhtevalı yüzlerce makalesinden başka kitap hâlinde yayımlanan eserleri şunlardır: *Felsefe Dersleri* (1914), *Ömer Hayyam ve Rubâileri* (1945), *Tevfik Fikret* (1945), *Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri* (haz. Abdullah Uçman, 1982), *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman, 1993), *Şiiri ve Sanat Anlayışı Üzerine Rıza Tevfik'ten Ali İlmî Fânî'ye Bir Mektup*

(haz. Abdullah Uçman, 1996), *Rıza Tevfik'in Sanat ve Estetikle İlgili Yazıları* (haz. Abdullah Uçman, 2000), *Rıza Tevfik'ten Eşi Nazlı Hanım'a Mektuplar* (haz. Abdullah Uçman, 2012), *Rıza Tevfik'ten Kızı Münise Hanım'a Mektuplar* (haz. Abdullah Uçman, 2016), *Rıza Tevfik'in Mektupları* (haz. Abdullah Uçman, 2016), *Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Makaleler* (haz. Abdullah Uçman, 2022).

YASİN YILMAZ

Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde araştırma görevlisidir, İstanbul Üniversitesi'nde doktora eğitimine devam etmektedir.

MEHMET KİREMİTÇİ

Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde araştırma görevlisidir, Selçuk Üniversitesi'nde doktora eğitimine devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

Giriş: Feylesof Rıza Tevfik'in Hukuk İlgisinin Peşinde 7

HUKUK ÜZERİNE MAKALELER

Anayasa Hukukuna Giriş: Hukuk-ı Esasiyeye Medhal 25

Hürriyet (İngiliz Hakîm-i Meşhuru John Stuart Mill Hürriyeti
Nasıl Anlıyor?) 87

Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer'ın Felsefesi 149

Ceza Felsefesi I: Mücrim Hareketinde Muhtar mıdır,
Muztar mıdır? 239

Ceza Felsefesi II: Felsefe-i Cezaiyenin Antropoloji ile Münasebâtı ve
Cânilerde Şâyân-ı Dikkat Alâim-i Uzviye 247

Kadın Hakları: Kadın Meselesi Etrafında 255

Mahkemeler: Mehâkim-i Şer'îye Meselesi 265

EK: Feylesof Şûrâ-yı Devlet'te 269

Terimler Sözlüğü 273

Dizin 277

GİRİŞ

FEYLESOF RIZA TEVFİK'İN HUKUK İLGİSİNİN PEŞİNDE*

YASİN YILMAZ

“Kelimenin Yunan'daki mânâsıyla bir filozoftu Rıza Tevfik, yani bir hikmet aşığıydı. Kimsenin dolaşmayı akıl etmediği, hatta varlığından bile haberdar olmadığı metruk mabetlerde tek başına dolaşan bir nevi büyücü. Dudaklarında işitilmemiş isimler, koltuğunda kalın ciltler, meçhul kaynaklara eğilen bu garip yolcu nereye gidiyordu acaba?”

(Cemil Meriç)¹

Tanzimat döneminde Fransız etkisiyle nispeten yeni bir bilgi sahası olarak tebarüz eden “ilm-i hukuk”, farklı kesimlerin merakını celbetmiş ve ilgisine mazhar olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde hem yayıncı hem yazar olarak felsefeden tasavvufa, sanattan siyasete pekçok alandaki faaliyetleriyle düşünce tarihimizde müstesna

* Bu kitabın hikayesi, fakültede oda arkadaşım Mehmet Kiremitçi ile Osmanlı anayasa hukuku düşüncesine ilişkin metinler üzerinde çalışırken Rıza Tevfik'in kaleminden çıkmış “Hukuk-ı Esasiyeye Medhal” başlıklı yazılara tesadüf etmemizle başladı. Sonrasında Dr. Ali Adem Yörük hocamızı bu yazıları hazırlama niyetimizden haberdar etmemiz ve onun da bunu Feylesof'un hukukla ilgili diğer yazılarını da kapsayacak bir çalışmaya dönüştürmeyi teklif etmesi ve bütün kitabı okuyarak tashih etmesiyle nihai şeklini almış bulunuyor. Hocama ilgisi, teklifleri ve tashihleri için; oda arkadaşşıma merakı, teşviki ve kitabın büyük bir kısmını teşkil eden anayasal metinlerin (hukuk-ı esasiye, hükümet ve hürriyete dair ilk üç yazının) hazırlanmasına eşlik ettiği için samimi teşekkürlerimi sunuyorum.

1. Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 259.

bir yer edinen Rıza Tevfik (1869-1949)² de hukukla ilgilenmiş ve metinler kaleme almıştır. “İnzibatsız ve serazad merakının” onu çektiği vadilerden biri de hukuktur, kendisi bu vadede de “yalnız erişemeyeceğimiz bilgi irtifaları ile değil, tereddütleri, şüpheleri, isyanları ve çileleriyle de”³ dikkat çekmektedir.

Rıza Tevfik’in hukuka olan ilgisinin, 1887 yılında 18 yaşındayken kaydolup 3 yıl sonra bir talebe hareketine katıldığı için uzaklaştırıldığı Mekteb-i Mülkiye yıllarına dayandığı tahmininde bulunulabilir. Mülkiye’den sonra (1899’da mezun olabileceği) Tıbbiye’ye başlamış ve bu sırada da tıp ve hukuk talebelerine adanmış, hürriyet ve hükümet şekilleri üzerine konuşmalar yapmış, hatta bundan dolayı hapsedilmiş ve kitaplarına el konulmuştur.⁴ Döneminin siyasi gelişmeleriyle yakından ilgilenen feylesof, 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne üye olmuş, meşrutiyetin yeniden ilanı günlerinde halka meşrutiyet ve hürriyeti anlatan nutuklar irad etmiştir. 1908 yılındaki ilk meclis seçimlerinde Edirne mebusu olarak seçilmiş, 1911 yılında Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na geçmiş, 1913-18 yıllarında Karantina İdadisi’nde çalışmaya başlayarak siyasetten uzaklaşmış, siyasete Maarif Nazırı olarak dönmüş, sonrasında da yaklaşık 2 yıl süreyle (1919-1920) -siyasi konumu ağır bassa da hukuki bir kurum olan ve bugünün Danıştay’ının kökenini oluşturan- Şûrâ-yı Devlet reisliği yapmıştır. Bu göreve getirilmesinde sadece siyasi bağlantılarının değil hukukî birikiminin de muhitinde makbul addedilmesinin etkili olduğu

2. Feylesofun hayatı ve eserleri hakkında bkz. Abdullah Uçman, “Rıza Tevfik Bölükbaşı” md., *DİA*, 2008, s. 68-70.

3. Meriç, s. 250.

4. “(...) Sirkeci’de şimendifer istasyonuna nâzır İstavri’nin kahvesinde çok defalar toplanan Tıbbiye-i Askeriye ve Mülkiye ve bazı Hukuk talebesine bu meseleler hakkında uzun uzadıya konferanslar verir ve samîini de muhazara ve münazaraya davet ederdim.” Rıza Tevfik, “Hapishane Hatıraları”, *Bahçe*, nr. 14, 21 Teşrinievvel 1324 (3 Kasım 1908), s. 7-10.

söylenbilir. Bu birikimin tezahürleri, meşrutiyetin tekrar ilanından reislik görevinin sonuna kadarki dönemde görülmüştür.⁵

Feylesofun hukukla ilgili yazdığı ilk metin anayasa hukukuna (bugün için daha çok “genel kamu hukuku” veya devlet teorisine) dairdir ve aslında Gaspıralı İsmail Bey’in⁶ Rusya’dan gönderdiği “beş Müslüman talebeye” verdiği derslerin notlarından oluşmaktadır. Bu dersleri verdiği tarih, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne üye olduğu döneme denk düşer. Yani 1907 yılının sonları ile 1908 yılının ilk yarısında bu dersler -feylesofun belirttiği gibi gizli gizli- anlatılmış olmalıdır.⁷ Yaklaşık iki sene sonra da kurucuları arasında yer aldığı ve “düşünce tarihimizde bir dönem açan”⁸ *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*’nda⁹ iki

5. Feylesofun başka vadilerde yazdığı metinlerde de hukukî birikiminin izlerine rastlanabilir. Örneğin bir felsefe dersinde Roma hukukuna ait bir kaideden, “(...) *falsus in uno falsus omnibus* (birinde kazib olan cümlesinde kazibtir) kaide-i fikhîyesi”nden bahsetmiştir. Bkz. Rıza Tevfik, *Darülfünûn Felsefe Ders Notları*, haz. Ali Utku & Erdoğan Erbay, Çizgi Yay., Konya 2009, s. 56, 70.

6. Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914), Rusya topraklarındaki Türkler için ciddi çalışmalar yapmış Kırımlı bir fikir adamı, eğitimci ve yayıncıdır. Bkz. Hakan Kırımlı, “İsmail Bey Gaspıralı” md., *DİA*, 1996, c. 13, s. 392-395.

7. II. Meşrutiyetin ilanına kadar anayasa hukuku derslerinin “yasak” olduğuna dair bir diğer anlatı: “Hukuk-ı esasiyeyi, Sultan Abdülhamid-i Sâni ahdinde mektepte okutmuyorlardı. Muallimlerimiz, ez-cümle sadr-ı esbak merhum Hakkı Paşa, derslerinde gümrükten mal kaçıracasına biraz hukuk-ı esasiyeden bahsederdi.” Celal Nuri, “Fenn-i Hukuktaki İnkılab Hakkında Musahabe”, haz. Yasin Yılmaz, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, 2019 Güz, s. 115-120.

8. Meriç, s. 255

9. Bu mecmua Ahmet Şuayp, Mehmet Cavit ve Rıza Tevfik öncülüğünde kurulmuştur. İlk sayısı 28 Aralık 1908 tarihinde çıkmış, aylık yayınlanan derginin son sayısı (27. sayı) ise 14 Nisan 1911 tarihinde neşredilmiştir. Mecmuanın Mehmet Kanar editörlüğünde kısmi bir neşri yapılmıştır. Burada Mill’e dair yazılar ile Spencer’a dair yazıların ikisi yer almaktadır. Bkz. *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası*, ed. Mehmet Kanar, Doğu Kitabevi, İstanbul 2015. (Spencer’in ikinci makalesinde hazırlayan olarak Oğuz Satır ismi geçmektedir.) Ayrıca mecmua ile ilgili literatür için bkz. Aynur Erdoğan, “Meşrutiyet’in Evrimci Dergisi: Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası”, *Sosyoloji Dergisi*, sy. 28 (2014/1), s. 73-91.

parça olarak bu notlar yayımlanmıştır.¹⁰

Ders notlarının girişinde fen bilimlerindeki gelişmelerin sosyal bilimlere olan etkilerinden bahsedilerek tarihin de bu gelişmelerden hareketle yeniden ele alınmasıyla toplumların gelişiminin incelenebileceği belirtilir. İnsanların korku ve ihtiyaç sebebiyle topluluk oluşturmaları, bu küçük topluluklar arası rekabet ve mücadelelerin sonucunda da reislere ihtiyaç duymaları bu bağlamda devletin ilkel biçimini teşkil eder. Tarih ve hukuk felsefesi; coğrafya, etnografya, arkeoloji gibi alanlardaki bilimsel gelişmeleri takip ederek devletin oluşumu ve toplumların devletleşme sürecine dair varsayımları yeniden değerlendirmelidir. Savunma hakkı ve cezalandırma duygusunun bir hak olarak kişilere, ailelere ve sınıflara yüklenmesinden bütünüyle topluma geçmesiyle hukuk ve adalet anlayışının doğduğu söylenebilir.

Rıza Tevfik, filozoflar arasında yapılan hak tanımlarını ve Rousseau'nun toplum sözleşmesi varsayımını eleştirir, insanların ve toplumların evrimleşme süreci gözönüne alınmadan yapılan tanımların ve ileri sürülen savların yanlışlanmaya mahkum olduğunu söyler. Ona göre hak; herkesin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışma konusunda özgürlüğe sahip olması, yetenekleri ve çabası ölçüsünde yükselmesi ve az da olsa çalışıp kazandıkları üzerinde mülkiyet hakkının insanlara eşit olarak tanınmasıdır, bu itibarla da sosyalistlerin eşit toplum ideali tabiata aykırıdır. Yine mutlak manasıyla demokrasinin olduğu da söylenemez, ülke yönetimlerinde daima bir azınlık varolmuştur, ancak şimdiki azınlıklar ile geçmişteki azınlıklar arasında fark vardır; eskiden miras yoluyla babadan oğula geçen bir azınlık toplumları yönetmekteydi, bu-

10. "Hukuk-ı Esasiyeye Medhal", *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, 1 Nisan 1326 [14 Nisan 1910], c. I, sy. 4 (16), s. 532-576; 1 Mayıs 1326 [14 Mayıs 1910], c. I, sy. 5 (17), s. 613-629. Bu yazılar daha önce tarafımızdan yayımlanmıştı: *Yasama Dergisi*, sy. 45 (Haziran 2022), s. 145-174; sy. 46 (Aralık 2022), s. 175-186.

gün ise yetenek ve çalışma karşılığında diğerlerine üstünlük kuran kişiler toplumun diğer bireylerinden daha fazla öne çıkarak bir azınlık oluşturabilmektedir.

Feylesof şöyle bir soru yöneltir; insan nasıl ki hasta olduğunda hekime, hukuki bir işi olduğunda avukata başvuruyor ise siyasi işlerde niçin böyle yapmasın? Herkes, tıp ve hukuk gibi siyaset ile ilgili işlerinde kişisel görüş ve inançlara, iyi niyete veya keyfine göre davranılmamasını öğrenecek kadar gerekli bilgi, düşünce ve nitelikleri hakkında fikir ve eğitime sahip olursa siyasi haklarına ilişkin işleri memnuniyetle itimat ettiği birine bırakabilecektir. Herkes, bu fikir ve eğitime sahip olduğunda fitrattan gelen hırs, arzu ve hükmetme gibi şeyleri büsbütün bertaraf edemese bile cehaletten, görüşü olmamaktan veya güvensizlikten kaynaklanan karışıklıklar engellenebilecektir.

Rıza Tevfik, birçok filozofun görüşlerini eleştirerek ve toplumsal gözlemleri ile etnografik anlatımları serdederek toplumların ve devletlerin evrimsel süreçlerini kendine özgü üslubuyla bu derslerde anlatmıştır. Nihayetinde bu süreçlerin her coğrafyada farklı şekillerde devam ettiği, toplumbilimlerinin devlet ve halkın birbirlerine karşı olan haklarının, görevlerinin ve yetkilerinin nasıl paylaşılacağına dair çok şey söylediği hatırlatılarak ders notları sona ermektedir.

Rıza Tevfik'in sonrasında bu konulara ilgisi devam etmiş ve dönemin "efsunkâr" kavramı hürriyet hakkında John Stuart Mill'in anlayışını ele alıp incelemek ihtiyacı hissetmiştir.¹¹ Zira

11. "Hürriyet: İngiliz Hakim-i Meşhuru John Stuart Mill Hürriyeti Nasıl Anlıyor?", *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, 1 Mayıs 1325 [14 Mayıs 1909], c. II, sy. 5, s. 19-39; 1 Haziran 1325 [14 Haziran 1909], c. II, sy. 6, s. 190-237. Bu makalelere dikkat çeken Cemil Meriç'i burada anmak gerekir: "Rıza Tevfik, bu altmışyedi büyük sayfada neler söylemiş? Çağımızın büyük fetişlerinden birini nasıl izah etmiş? Kimsenin umurunda olmamış. (...) Şakird-i irfanı olduğunu söyleyerek övünen Rıza Tevfik, Mill'in belli başlı eserlerini okumuş muydu?"

bu kavramı kimileri kayıtsızlık ve başboşluk olarak anlar iken kimileri de vergi vermemek veya açıktan açığa kaçakçılık yapmak şeklinde algılamaktaydı. Bir milletin gerçek anlamda özgür olup olmadığı devlet ve hükümet şekillerinden değil, devletin bireyler üzerindeki egemenlik ve baskı oranlarına bakılarak değerlendirilmeliydi. Bununla beraber milletin dış tehditlerle karşı karşıya olması durumunda devletin -bireysel özgürlükleri sınırlandırarak-merkezi idareyi güçlendirmesi haksız görülemezdi. Toplumların karakterlerine ve bağlama göre devletler şekillenir ve her ülkede farklı oranlarda özgürlük mevcuttur. Bu şekilde genel bir girişin ardından Rıza Tevfik sözü Mill'e getirir ve onun *Özgürlük Hak-kında*¹² adlı kitabını özetleyerek değerlendireceğini söyler.

Eski zamanlarda devletin başındakilerin egemenliklerini sınırlamak için bazı siyasi haklar talep edilir, bu haklar devlet adamları tarafından yemin yoluyla kabul edilirdi. Son zamanlarda milletin kendi haklarını ve menfaatlerini savunmak amacıyla vekiller seçerek anayasal bir yolla devlet yönetimine sürekli ve doğrudan müdahale etme seçeneği ortaya konmuştur. Halkın seçtiği vekillerin ilkin hak ve yetkilerinin sınırlandırılmaması gerektiği savunulmuştur. Böyle düşünülmesinin sebebi eskiden beri devletin sahibi olan azınlığa karşı halkın yanında olacağına inanılan vekilleri tam anlamıyla desteklemektir. Bu noktada Mill, vekillerin yetkilerini suistimal edebilecekleri fikrinin İngiltere'de ortaya çıktığını iddia etmiştir.

İngiliz hakiminin eserlerini ne kadar anlayabilirdi? O dönemde düşüncelerini anlamak, hele hele benimsemek mümkün müydü? Bilmiyoruz...” Meriç, s. 256.

12. Mill'in *On Liberty*'sini ilk olarak 1927'de Hüseyin Cahit çevirmiştir: *Hürriyet*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Akşam Matbaası, İstanbul 1927; yakın tarihlerde farklı çeviriler de yapılmıştır: *Özgürlük Üzerine Seçme Yazılar*, çev. Alime Ertan, Belge Yay., İstanbul 2005; *Özgürlük Üzerine*, çev. Tuncay Türk, Oda Yay., İstanbul 2008; *Hürriyet Üzerine*, çev. Mehmet Osman Dörtel, Liberte Yay., İstanbul 2009.

Fransa'da meydana gelen ihtilal, milletin temsilcilerinin yetkileri ele geçirdikten sonra halka karşı nasıl zulümler işlediklerini gösteren bir örnektir. Mill, İngiltere'de böyle bir gaflet halinin bulunmadığını, vekillerin sınırsız yetkilerle donatılmasındaki tehlikelerin farkında olduğunu ifade etmektedir. Zira millet iradesi tabirinin karşılığı, çoğunlukla halkın en çok teveccüh gösterdiği siyasi partide kendine yer edinebilmeyi beceren bir azınlığın iradesidir. Millet denilen kitlenin bir kısmının diğer kısmına zulmetmek, onları ezmek istemesi muhtemeldir. Dolayısıyla suistimal etmeleri söz konusu olan yetkileri vekillere tartışmasız ve sınırsız biçimde tanımamalıdır.

Halkın çoğunluğunun tahakkümünün, zorbalığının diğer türlerinden daha kötü olduğunu düşünen Mill, bireylerin toplumun dayatmalarından ve saldırılarından korunması gerektiğini ifade etmiştir. Bireylerin yenilikçi ve yaratıcı ruhu toplumun muhafazakar eğilimleri ile söndürülmemeli, kişisel girişimlerin önü kapatılmamalıdır. Mill, individüalist olarak isimlendirilebilecek bu tutumunda aşırıya kaçarak bireysel girişimlerin anarşiye hizmet edecek şekilde kullanılmasını da istememektedir. Bireylerin meşru zeminde kendi hareket alanlarını belirleyebilmeleri için de yerleşmiş hukuk normlarının işlevi önem kazanmaktadır. Hatta medeni ülkelerde kanunlardan ziyade hukuk kaideleri daha belirleyici bir rol üstlenir.

Rıza Tevfik şunu da hatırlatır ki; toplum içindeki kaideleri belirleyen örf ve âdetlerdir, ancak kimi zaman bu yerleşik âdetlerin bireysel girişimleri engelleyen bir tarafı da vardır. Hatta bazı âdetlerin din suretinde belirmesiyle ilerleme ve gelişmeye yönelik adımlar manevî duygular kullanılarak akamete uğratılmaktadır. Topluların ilerlemesinde bireysel girişimlerin yeri inkar edilemez. Bu girişimleri engelleme ihtimali bulunan âdetlerin zamanla değişmesi gerekir. Bireysel özgürlükler ancak başkalarına

verilebilecek bir zarar söz konusu olduğunda kısıtlanmalıdır. Dolayısıyla Mill'in savunduğu kayıtsız ve sınırsız bir özgürlük anlayışı değildir. Mutlak bir özgürlük zaten tarihin hiçbir döneminde görülmemiştir. Özgürlük anlayışı oldukça geniş olan Spencer dahi toplumun örf ve âdet ile, devletin de kanunlar ile bireyleri kontrol etme hakkının olduğunu kabul eder.

Toplumlar ilkel aşamalarında zorba reislerle bir bakıma ihtiyaç duyarlar, zira o topluluğun yetişmesi biraz da buna bağlıdır, toplumun bu konuda yetenekli yöneticileri bulunması onlar için bir talihtir. Bununla beraber toplum, kendi kendisini dönüştürüp geliştirebilecek seviyeye gelince böyle tek adam rejimleri meşru olmaktan çıkar. Medenileşmiş ve olgunlaşmış bir halkı iyiliklerine olacak olsa dahi zorbalık yaparak yönetmek doğru olmaz. Feylesof, Mill'in özgürlük anlayışını iki makalede genel hatlarıyla bu şekilde özetlemiş ve tartışmıştır.

Rıza Tevfik, Spencer'ın devlet ve özgürlük hakkındaki görüşlerini aynı dergide seri makaleler halinde yazmıştır.¹³ Bu makalelerin hukuk muhitinde okunduğu ve etki doğurduğu da görülmektedir. Örneğin Mekteb-i Bahriye'de anayasa ve idare hukuku dersleri veren Mustafa Asım'ın ders notlarını içeren kitapta "hürriyet, adalet, müsavat gibi kelimelerin hariçte birer medlul-i hakikisi yoktur" denilerek bu makalelere atıf yapılmıştır.¹⁴

İnsanın evrimi ve toplumların gelişmesinin hangi aşamalardan geçtiğini incelemeyi mümkün kılan antropoloji ve sosyo-

13. "Hükümet ve Hürriyet Hakkında Spencer'in Felsefesi", *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, 1 Temmuz 1325 [14 Temmuz 1909], c. II, sy. 7, s. 354-368; 1 Teşrinievvel 1325 [14 Ekim 1909], c. III, sy. 10, s. 224-246; 1 Kanunusani 1325 [14 Ocak 1910], c. I, sy. 1 (13), s. 107-118; 1 Şubat 1325 [14 Şubat 1910], c. I, sy. 2 (14), s. 233-245; 1 Mayıs 1326 [14 Mayıs 1910], c. I, sy. 5 (17), s. 672-690; 1 Haziran-Eylül 1326 [14 Eylül 1910], c. II, sy. 6-9 (18-21), s. 742-757.

14. Mustafa Asım, *Hukuk-ı İdare ve Hukuk-ı Esasiye*, Matbaa-i Bahriye, 1334/1918, s. 69.

lojinin siyaset felsefesine yardımcı olduğu muhakkaktır. Devlet şekillerinin de toplumların karakterlerine göre ortaya çıktığı ve her zaman için mükemmel olan bir şeklin mevcut olmadığı anlaşılmıştır. Böyle bir girişten sonra Rıza Tevfik, Herbert Spencer'ı çağının en büyük filozofu olarak takdim etmiş ve onun farklı toplumların yönetim şekillerini, devlet yapılarını, kurumlarını incelemek suretiyle sosyal bilimlerin gelişmesinde önemli bir payı olduğunu vurgulamıştır. Bireysel özgürlüklerin ciddi bir savunucusu olan Spencer, devletin kökeni ve görevleri hakkında da halen geçerli olan bir teori ortaya koymuştur.¹⁵

Uzun asırlar boyunca kendisine dayanılan Aristo'nun devlet hakkındaki görüşlerini aynen kabul etmek büyük bir hata olacaktır. Spencer bunun farkında olarak *Adalet*¹⁶ isimli kitabının "Devletin Mahiyeti" başlıklı bölümünde Aristo'nun devletin mahiyetinin de eşyanın mahiyeti gibi değişkenlik gösterdiğini göremediği iddia etmiştir. Toplumlar güçlü oldukları zaman komşularına saldırmak veya kendilerine yapılabilecek muhtemel bir saldırıdan korunmak durumunda kalmışlardır. Savaşın bu halde zorunlu bir sonuç olması da toplumu idare edecek bir merkez ihtiyacını doğurmuştur. Toplumunu oluşturan bireyler de özgürlüklerinden bir kısmını veya tamamını bu merkeze feda etmek ihtiyacını duymuşlardır. Devletin kökeni de işte bu egemenlik kurma çabasında ve savaş durumlarında aranmalıdır.

Spencer, devletin bireysel özgürlükleri geniş manada tanıması gerektiğini ifade eder, ancak anarşist bir söylemle toplu-

15. Makalelerin; devleti, sosyal Darwinist akımın etkisinde kalarak evrimci bir bakış açısıyla incelediği söylenebilir. Osmanlı aydınlarının geneline yayılan bu temayül için bkz. Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Küre Yay., İstanbul 2012, s. 263-266.

16. *Justice: Being Part IV of the Principles of Ethics*, London, 1891.

mun ilerlemesi sonucunda devletin ortadan kalkacağını düşünmez, zira devletin ve bireylerin tek başlarına yapamayacakları birtakım görevleri vardır. Devletin hak ve görevleri sınırlandırılmalıdır ve fakat tamamen ortadan kalkması toplum için zararlı olacaktır. Savaş durumunda baskıcı yönetimlerin olmasını kabul edilebilir bulan Spencer, bunun dışındaki zamanlarda devletlerin yetkisinin bireysel özgürlükler lehine azaltılması gerektiğini savunur. Hatta bu düşüncesi sebebiyle devletin salgından korumak için aşırı halkına zorunlu tutmasını protesto etmesi ve savaş ihtimalini azaltsın diye jimnastiğin aleyhinde tutum alması söz konusu olmuştur. Sosyalizme karşı olması da devletin halka müdahalesini artıracağı endişesinden dolayıdır.

Spencer, devletin hak ve yetkilerinin sınırlı kalmasını temel aldığı için toplumların gelişmesini kahramanlara bağlayan yorumları şiddetle eleştirmiştir. Devletin başına geçen bu olağanüstü sanılan kahramanlara tanrısal özellikler atfedilebildiğini, bunun da devletin ve toplumun zararına olduğunu ifade etmiştir. Medeniyetin gelişmesiyle artık tek bir kahramanın bütün bir ülkeyi ilerletmesi pek mümkün değildir.

Kendisinden demokrasinin şiddetli bir savunucusu olması beklenirken Spencer, çoğunluğun hakimiyetine de karşı çıkmıştır, çünkü karakteri itibarıyla her türlü tahakkümün aleyhindedir. Onun hedeflediği çoğunluğun kayıtsız ve şartsız hakimiyeti değil, bir program dahilinde, toplumdaki bireylerin, kurumların ve otoritelerin birlikte çalışacağı, belirlenmiş bir amacın gerçekleşmesi kaydıyla egemenlik hakkının kullanılmasıdır. Toplum sözleşmesi varsayımının yanlışlığını iddia eden Spencer'ın toplum için bir program öngörmesi çelişki olarak değerlendirilebilir. Kendisi bunun farkındadır ve tartışmayı doğal haklar ve tabii hukuk çerçevesinde ele alma taraftarıdır. Hakların sonradan ortaya çıktığına dair tabii hukuku reddeden teorileri eleştirmiş